

7 Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дефектология». — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Просвещение, 1986. — 192 с.

8 Стадненко Н.М., Матвеева М.П., Обухівська А.Г. Нариси з олігофренопсихології / За загальною редакцією Н.М. Стадненко. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. — 200 с.

УДК 159.922.762:159.942.5]-053.4

Рецензент:

Сак Т.В.,

доктор психологічних наук,

професор

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Депутат Н.І.

У статті висвітлено поняття емоційної сфери та її особливості у дітей із ЗПР. Визначено та обґрунтовано напрями дослідження структурних компонентів емоційної сфери у дітей із ЗПР.

Ключові слова: емоційна сфера, емоції, компоненти емоцій.

К проблеме исследования эмоциональной сферы детей дошкольного возраста с задержкой психического развития

В статье освещены понятие эмоциональной сферы и ее особенности у детей с ЗПР. Определено и обосновано направления исследования структурных компонентов эмоциональной сферы у детей с ЗПР.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, эмоции, компоненты эмоций.

Research on the problem of emotional services preschool children with mental retardation

This article presents the concept of the emotional sphere and its features in children with mental retardation. Determined and the directions of the study of the structural components of the emotional sphere in children with mental retardation.

Key words: emotional sphere, the emotions, the components of emotion.

Важливе значення для формування соціально зрілої особистості відіграє розвиток емоційної сфери. Останнім часом значною мірою актуалізувалися наукові дослідження у напрямку особистісно-орієнтованого виховання, зокрема поглибленого вивчення афективно-особистісних утворень у дітей, особливо дошкільного віку. З'являються спеціально розроблені програми, спрямовані на розвиток емоцій та попередження виникнення відхилень у їх формуванні.

У спеціальній психології дослідження багатьох науковців вказують на ознаки емоційного неблагополуччя, які в тій чи іншій мірі спостерігаються

при будь-якому варіанті дизонтогенезу (Л.Виготський; Ж.Шиф, В. Лубовський та ін.).

Наукові дослідження Н.Белопольської, О.Васильєвої, Т.Власової, К.Лебединської, В.Лебединського, В.Лубовського, Т.Стерніної, У.Ульєнкової та інших свідчать, що у клініко-психологічній структурі затримки психічного розвитку у дітей виявляється порушення емоційного розвитку, що зумовлює наявність серйозних труднощів їхньої соціалізації [7;15].

У зв'язку з цим проблема формування емоційної сфери у дитини, яка має затримку психічного розвитку, постає особливо актуальною. Відомо, що для такої категорії дітей характерним є не лише недостатність інтелектуальних функцій, але й особистісна незрілість. Тим часом вченими доведено, що між названими сферами існує взаємозалежність. Насамперед, несформованість когнітивної сфери істотно впливає на становлення афективно-вольових та регулятивних функцій. Водночас, достатній рівень розвитку афективно-регулятивних процесів створює сприятливі психологічні умови для досягнення високого корекційного ефекту в процесі розвитку і навчанні дитини із ЗПР (У.Ульєнкова та ін.) [15].

Завдання нашого дослідження полягає у визначенні шляхом теоретичного аналізу основних компонентів емоційної сфери дитини та розробленні напрямів її розвитку у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку.

Проблемі дослідження емоційної сфери людини у зарубіжній та вітчизняній психології надається велике значення з огляду на те, що саме у цій сфері розвиваються такі важливі якості особистості, як чуйність у ставленні до інших людей, їхніх переживань, власне емоційне самовідчуття, яке відображає цілісне ставлення людини до світу.

За визначенням Т.Павлій, емоційна сфера є цілісним класом явищ, який охоплює і примітивні потяги, і складні форми емоційного життя [12]. Вона здійснює активацію, мотивацію і афективну оцінку дійсності, організовуючи цілісні форми поведінки, які вирішують прості та складні адаптаційні

завдання (П.Анохін, С.Рубінштейн, О.Леонтьєв, П.Симонов, К.Вілюнас, К.Ізард та ін.) [1;13;5; 9]. Основу емоційної сфери складають безпосередньо емоції, почуття, потреби. На сьогоднішній день поки немає чіткого визначення поняття «емоційна сфера».

Теоретичний аналіз проблеми розвитку емоційної сфери свідчить, що не існує дій і вчинків без афекту (П.Анохін, С.Рубінштейн, О.Леонтьєв, П.Симонов, К.Вілюнас, З.Фрейд, Д.Рапапорт та ін.) [1;13;5;9]. Афект, на думку Л.Виготського, бере участь «у процесі психічного розвитку від самого початку до самого кінця у якості найважливішого моменту» (Л.Виготський) [6; С.297].

Вчені визначають залежність тілесних змін, психосоматичних симптомів, інших психічних процесів від емоцій (Л.Виготський, К.Вілюнас, П.Фресс, Ж.Піаже, Я.Рейковський, С.Томпсон та ін.) [6;5], тому проблеми в емоційній сфері не можуть не вплинути на психічний розвиток (Г.Бреслав) [3].

У психологічних дослідженнях емоційна сфера розглядається як одна з основних регуляторних систем, що забезпечує активні форми життєдіяльності організму (П.Анохін, В.Вілюнас, К.Ізард, Є.Ільїн, Я.Рейковський, С.Рубінштейн, П.Симонов та ін.) [1;5;9;11;13]. У зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі існують кілька підходів до визначення суті емоційного розвитку. Це:

- мотиваційний підхід, де емоційний розвиток вважається основною стороною формування особистості, оскільки емоції є важливими мотиваційними процесами, пов'язують емоції з потребами та їх задоволенням (К. Ізард, З.Фрейд, В. Вілюнас, О.Леонтьєв, П.Фресс, Я.Рейковський, П.Симонов та ін.);

- когнітивний підхід, де визнається домінуюча в емоційному розвитку роль когнітивних процесів, що забезпечують обробку емоційної інформації (М.Арнольд, Р.Лазарус, С.Шехтер, Г.Гарскова та ін.);

- фізіологічний підхід, згідно з яким емоція виникає лише як наслідок внутрішніх, фізіологічних процесів, які відбуваються в організмі (У.Джемс, К.Ланге; У.Кеннон, Ф.Бард та ін.).

Відповідно до культурно-історичного і діяльнісного підходів до розвитку психіки, формування емоційної сфери відбувається за законами становлення вищих психічних функцій, як результат інтеріоризації суспільного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями. При цьому має місце залежність емоцій від характеру діяльності суб'єкта, їх регулюючої ролі у цій діяльності. (Л.Виготський, О.Запорожець, О.Леонт'єв, С.Рубінштейн, П.Якобсон та ін.) [6; 8; 13].

Дослідження розвитку емоційної сфери в онтогенезі (О.Запорожця, Д.Ельконіна, П.Якобсона, Г.Бреслава, О.Ізотової, О.Никифорової та ін.) визначають особливим етапом емоційного онтогенезу саме дошкільне дитинство, оскільки в цей період формуються найважливіші емоційні новоутворення [8; 3; 10]:

- переживання стають більш глибокими, усвідомленими, узагальненими, диференційованими, ускладнюється їх предметний зміст (О.Запорожець, А.Кошелева, М.Льюїс та ін.);

- формується стійка система емоційних відносин (В.Мясищев, П.Якобсон та ін.);

- з'являється емоційна децентрація тобто здатність до співпереживання іншій людині (Г.Бреслав та ін.) [3];

- удосконалюється здатність до розпізнавання емоцій (А.Щетиніна та ін.), ускладнюються мовні характеристики переживань (Н.Соловйова), виникає емоційна корекція поведінки (О.Запорожець, М.Іванова та ін.).

Отже, емоційна сфера – це складне психічне утворення, що включає базові емоції, почуття, їх оцінку, виконує регуляційну, мотиваційну, інформаційну функції, а також спрямована на задоволення актуальних потреб людини. Це одна з важливих регуляційних систем особистості.

Змістові аспекти емоційності відображають явища і ситуації, які мають особливе значення для суб'єкта.

Емоційна сфера є невід'ємною складовою психічного та особистісного становлення. На її основі відбувається розвиток різних видів діяльності. Емоційна сфера у дитини проходить тривалий шлях розвитку, доки досягне складності і різноманітності, які доступні дорослій людині.

За визначенням К.Ізарда, емоції (самі по собі) це складний психічний процес, що включає нейрофізіологічні, нервово-м'язові і чуттєво-переживальні аспекти і розглядається ним система. Внаслідок вроджених механізмів, які лежать в їх основі, деякі емоції, організовані ієрархічно [9].

Складність структури емоційної сфери за умов нормального розвитку знаходить своє відображення у дослідженнях О.І.Ізотової, О.В.Никифорової, де уявлення про емоції в позначені як афективно-когнітивні утворення, засновані на злитті двох компонентів: емоційної забарвленості (позитивної, негативної, нейтральної валентності) і феномена пізнавального рівня (сукупність знань) [10].

Специфіка образів та інформації, що лежать в основі уявлення, визначає його тематичний зміст. Так, узагальнені уявлення про емоційне життя людини (афективної сфери людини) складають основу уявлень про емоції, які можуть бути структуровані таким чином:

- уявлення про узагальнене емоційне явище;
- уявлення про амбівалентність емоцій;
- уявлення про експресивне вираження емоцій, проявами яких є міміка, пантоміміка, мова, вегетативні реакції, рухові реакції;
- уявлення про ряд емоційних модальностей;
- уявлення про зміст емоційних переживань;
- уявлення про соціально-культурні норми емоційного вираження.

Дослідники емоційної сфери визначають окремі компоненти емоційного розвитку: нейрофізіологічний, імпресивний (сукупність уявлень про емоційні стани), експресивний (поведінкові репрезентації) (О.Ізотова, О.Никифорова)

[10], когнітивний, пояснює взаємозв'язок емоцій зі сприйманням, мисленням, пам'яттю (Н.Билкіна, Д.Люсін) [4], перцептивний, тобто сприйняття емоцій (А.Щетиніна, В.Лабунська), вербальний (О.Гордєєва). Зокрема, рефлексивний компонент на сьогоднішній день залишається мало розробленим.

Емоція як психічне явище традиційно включає в свою структуру предмет емоції тобто її причину і ставлення (А.Тхостов, І.Колимба) [14].

Проте цей підхід, за критичною оцінкою О.Бергфельд, А.Вакурової [2], вирізняється деякою механістичністю, оскільки у ньому ігнорується переживання як невід'ємний компонент емоції та складової психічної реальності, об'єктом якого може виступати будь-який предмет зовнішньої реальності, який «об'єктивно» викликає те чи інше «ставлення», і до якого, по суті, і зводиться багатовимірний феномен емоції.

Існує і інший погляд на структуру емоції, запропонований Є.Ільїним, який диференціює переживання і виділяє компонентами емоційного реагування імпресивний, фізіологічний і експресивний компонент [11]. Щоб пізнати глибше якісну своєрідність емоційних явищ, О.Бергфельд, А.Вакурова внесли деякі зміни в ці уявлення. Вони виділяють нову психологічну структуру емоції, яка складається з чотирьох компонентів:

- 1) емоціогенної ситуації як сукупності суб'єктивно сприйнятих і інтерпретованих зовнішніх або внутрішніх умов, що є причиною виникнення емоції;
- 2) імпресивного компонента як суб'єктивного переживання емоції,
- 3) експресивного компонента як сукупності емоційних проявів (поведінкових і фізіологічних),
- 4) перцептивного компонента як сприйняття трьох вище названих компонентів [2].

Згідно з поглядами О.Бергфельд, А.Вакурової, емоція як об'єкт сприймання постає, з одного боку, як імпресивний феномен (суб'єктивне переживання, недоступне прямому спостереженню ззовні, дане суб'єкту

безпосередньо) і експресивний феномен (емоційне вираження у поведінці і фізіологічних змінах, які можуть певною мірою спостерігатися іншими людьми). З іншого боку, виділення тільки цих компонентів емоції є недостатнім, оскільки невідомим супроводом переживання і вираження емоції є її сприйняття або самою людиною, або іншими людьми. Тому, важливим є включення в структуру емоції також перцептивного компоненту, а саме сприйняття людиною власне емоційного переживання, або її експресивних проявів.

Отже, у структуру емоції О.Бергфельд, А.Вакурова слідом за сприйняттям включають етап усвідомлення емоції. При цьому ступінь усвідомлення суб'єктом емоції може варіювати. Якщо емоція усвідомлюється в достатній мірі, то вона піддається категоризації (позначенню, називанню). Якщо ж усвідомлення емоції є недостатнім для її категоризації, то вона постає у свідомості суб'єкта сприйняття через окремі прояви, через емоційний тон відчуття, які людина не може позначити певним словом [2]. Розуміння смислу емоції та її проявів створює можливість вербалізації емоції (словесне позначення відчуття, стану, переживання). Окремим компонентом цієї структури емоції виділено емоціогенну ситуацію тобто того, що прямо чи опосередковано є її причиною, під якою розуміється не просто сукупність обставин, що склалися на момент виникнення емоції, а їх сприйняття і суб'єктивна інтерпретація людиною. На її формування можуть вплинути як предмети навколишньої дійсності та інші люди, так і процеси, що відбуваються в ментальній реальності людини без віднесеності до будь-яких явищ, які сприймаються ззовні.

Таким чином, згідно з описаною вище психологічною структурою емоцій, пізнання емоцій іншої людини здійснюється, з одного боку, безпосередньо на основі спостереження за емоційними проявами, з іншого опосередковано через знання причин виникнення емоції, особистісні характеристики людини, чий емоції сприймаються, припущення щодо його

суб'єктивного переживання, через опору на власний досвід переживань або уявлення про зміст емоційної сфери іншої людини.

Отже, теоретичний аналіз психологічних джерел свідчить, що емоційна сфера є складною системою, яка включає в себе такі компоненти: імпресивний (суб'єктивне переживання, яке дано суб'єкту безпосередньо), експресивний (сукупність емоційних проявів: поведінкових і фізіологічних), рефлексивний (усвідомлення переживання, його експресивних проявів).

Особливості емоційної сфери дітей із затримкою психічного розвитку описувалися у зв'язку з вивченням їх загальних клініко-психологічних особливостей. Було визначено, що порушення емоційної сфери пов'язані із наявністю нейродинамічних і енцефалопатичних розладів, що гальмують темп розвитку пізнавальної діяльності. Вченими виділено та описано варіанти затримки психічного розвитку, специфічні симптоми емоційного недорозвитку в цих варіантах, вплив емоційно-вольової недостатності на розвиток пізнавальної діяльності (М.Певзнер, Г.Сухарева, Т.Власова, В.Лубовский, К.Лебединська, В.Лебединський, У.Ковальов). Спеціально досліджувалося розуміння дітьми із ЗПР емоційного стану інших людей (Т.Стерніна), особливості формування позитивного ставлення дітей дошкільного віку до близьких і одноліткам (О.Васильєва), розвиток механізмів емоційної виразності (І.Воропаєва). Проте розгляд емоційної сфери дітей ЗПР через призму оцінки стану розвитку її структурних компонентів предметом вивчення в спеціальній психології не був.

Це дає нам підстави передбачати, що саме розглянуті вище компоненти емоційного розвитку дітей із ЗПР будуть порушені і складають основу особливостей їхньої емоційної сфери. Тому, важливим постає завдання вивчення особливостей структури емоцій у дітей дошкільного віку із ЗПР, а також розробка напрямів корекції недоліків емоційного розвитку цієї категорії дітей.

Література

1. Анохин, П. К. Эмоции [Текст] / П.К.Анохин // Психология эмоций. — М.: Просвещение, 1993. — 209 с.
2. Бергфельд А.Ю., Вакурова А.Н. Психологическая структура эмоции в контексте проблемы восприятия эмоций / А.Ю.Бергфельд, А.Н.Вакурова // Психология XXI века. Тезисы Международной научно-практической конференции студентов и аспирантов / Под ред. В.Б.Чеснокова. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. — С 200-205.
3. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения / Г.М.Бреслав. - М.: Педагогика, 1990 - 144 с.
4. Былкина Н.Д., Люсин Д.В. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе / Н.Д.Былкина, Д.В.Люсин // Вопросы психологии. 2000. — № 5. — С.38—47.
5. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К.Вилюнас. — М.: Издательство МГУ, 1976. — 143 с.
6. Выготский Л.С. Учение об эмоциях / Л.С.Выготский // Собр. соч. — М.: Педагогика, 1984. — Т. 4. — С. 90-318.
7. Дети с задержкой психического развития / Под ред. Т.А. Власовой, В.И.Лубовского, Н.А. Цыпиной. — М., 1984. — 256 с.
8. Запорожец А.В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольника / А.В.Запорожец // Эмоциональное развитие дошкольника: Пособие для воспитателя детского сада / Под ред. А.Д. Кошелевой. - М.: Просвещение, 1985. - 176 с.
9. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э.Изард. — СПб.: Питер, 2012. — 464 с.
10. Изотова Е.И., Никифорова Е.В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.И.Изотова, Е.В.Никифорова. — М.: Академия, 2004. — 288 с.
11. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П.Ильин. — СПб: Питер, 2001. — 752 с.
12. Павлий Т.Н. Некоторые подходы к изучению и коррекции эмоциональной сферы детей с задержкой психического развития / Т.Н.Павлий // Дефектология. — 2000. — № 4.— С. 36-42.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. — Издание второе. — М., 1946. — 704 с.
14. Тхостов А.Ш., Колымба И.Г. Феноменология эмоциональных явлений / А.Ш.Тхостов, И.Г.Колымба // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. —1999.— № 2.— С.3-14.
15. Ульенкова У.В. Шестилетние дети с задержкой психического развития / У.В.Ульенкова. — М.: Педагогика, 1990. — 184 с.

УДК 376-056.26:617

ВИВЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЮ НЕДОСТАТНІСТЮ

Дьякова О.С.

У статті розглянуто основні групи комунікативних умінь відповідно до їх основних функцій. Представлено показники та критерії визначення рівня сформованості комунікативних умінь.

Ключові слова: комунікативні уміння, критерії оцінювання, діти молодшого шкільного віку з порушеннями розумового розвитку.

Изучение состояния сформованности коммуникативных умений у младших школьников с интеллектуальной недостаточностью